

AVENÇOS EN LA INVESTIGACIÓ

SOBRE LA LLENGUA IBÈRICA*

JAVIER VELAZA

1. Ja des del segle XVI, antiquaris i erudits conegueren documents de les llengües paleohispàniques. Al mateix temps que feien les seves recopilacions de monedes i inscripcions gregues i romanes, es trobaven amb altres d'escrites en allò que ells anomenaren «alfabets desconeguts» i que de seguida van atribuir als primitius habitants de la Península Ibèrica. Els signes amb els quals eren redactats aquests textos s'assemblaven adés als grecs, adés als llatins, però presentaven també formes estranyes a ambdós sistemes d'escriptura. Tot i això, aquells venerables pioners s'esforçaren per interpretar tan enigmàtics textos que, sens dubte, duïen el missatge de l'antiguitat hispànica. Durant els segles XVIII i XIX, va créixer el nombre de textos coneguts. Wilhelm von Humboldt, el romàntic viatger i erudit alemany, va imaginar que tots aquests textos pertanyien a una mateixa llengua, la llengua ibèrica, la qual es parlaria a tota la Península Ibèrica a l'arribada dels romans i que, a més a més, seria l'avantpassat de la llengua basca.¹

La teoria humboldtiana va ser durant cent anys un dogma indiscutible per als historiadors i lingüistes. Amb aquest mateix criteri, Hübner va recopilar tot el material conegut fins aleshores amb el títol de *Monumenta linguae Ibericae*²

* Aquestes pàgines reproduïxen el text de la meua conferència inaugural del Col·loqui. Voluntàriament he respectat el seu estil divulgatiu i entenedor.

1 W.von Humboldt: *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Spaniens vermittelt der Vaskischen Sprache*, 1821.

2. E.Hübner: *Monumenta linguae Ibericae*, Berlín 1893.

(en singular) i Schuchardt va establir un primer esborrany de la gramàtica de la pretesa llengua.³

2. Aquests episodis, però, formen part de la Prehistòria de la investigació. La veritable història no comença fins als anys vint d'aquest segle, amb l'obra de Manuel Gómez Moreno. Aprofitant la troballa de dues inscripcions molt importants —d'una banda, el plom d'Alcoi, on la llengua ibèrica apareixia escrita amb alfabet grec, i, de l'altra, el bronze d'Àscoli, una inscripció romana amb l'esment d'una llista de persones ibèriques— i afegint-hi el seu geni personal, Gómez Moreno va assolir la primera i indispensable fita dels estudis ibèrics: el desxiframent definitiu⁴ del signari.⁵

Gràcies a aquesta descoberta, quedava clara finalment la transcripció dels signes i s'explicava alhora la llarga resistència oposada als esforços dels estudiosos. El signari no era pas un alfabet, com el grec o el llatí, ni tampoc un sil·labari, com ara el micènic. Era un sistema mixt, un semisil·labari, en el qual les vocals i les consonants nasals, vibrants, líquides i sibilants es representaven mitjançant un signe, en tant que les oclusives tenien una representació sil·làbica. Sobre aquests aspectes, però, hi tornarem de seguida.

Abans que res, ens interessa posar de relleu que el desxiframent va tenir dues conseqüències immediates. D'una banda, feia possible finalment llegir correctament els textos paleohispànics. Així, per exemple, una inscripció saguntina coneguda des del segle XVIII revelava ara per primer cop el seu text, *nerseatin / balkeatin . e*,⁶ tot i que el seu significat romanien incomprendible. En segon lloc, l'aplicació del nou mètode de lectura a la totalitat dels textos conservats palesava una altra realitat: no totes les inscripcions havien emprat el mateix signari i, el que és encara més important, no totes eren testimonis de la mateixa

3. H.Schuchardt: «Die iberische Deklination», *SBWien* 157, 2 (1907), pàgs. 1-90.

4. Alguns numismàtics del segle XIX havien establert el valor correcte d'alguns signes (vid. J.Velaza, «La epigrafia monetaria paleohispánica: breve estado de la cuestión», *II Curs d'Història monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica*, Barcelona 1998, pàgs. 67-84, esp. pàg. 67), però el desxiframent complet i definitiu s'ha d'atribuir al savi granadí.

5. Els dos primers treballs de Gómez Moreno són «De epigrafia ibérica: el plomo de Alcoy», *RFESp* 9 (1922), pàgs. 341-366, i «Sobre los iberos: el bronce de Áscoli», *Homenaje a don Ramón Menéndez Pidal, III*, Madrid 1925, pàgs. 475 i segs. Ambdós estan recollits a *Misceláneas. Historia, Arte, Arqueología. I.*, Madrid 1949.

6. MLH III F.11.11. Les citacions de les inscripcions ibèriques corresponen al *corpus* de J.Untermann: *Monumenta Linguarum Hispanicarum*, Wiesbaden 1975, 1980 i 1990.

llengua, com tothom havia suposat des de Von Humboldt. D'aquesta manera, es podia ja establir el mapa lingüístic de la Península en època paleohispànica i identificar-ne els diferents dominis.

D'una manera molt esquemàtica, en aquest mapa s'identifiquen cinc zones ben diferenciades:

a. Una zona que inclou la regió oriental de les dues Mesetes i el Massís Ibèric fins a la Vall Mitjana de l'Ebre, que correspon al celtibèric o celta hispànic, una llengua de la família indoeuropea i, més concretament, del grup cèltic.

b. Una àrea prou mal definida i representada tan sols per tres inscripcions al territori antic de la Lusitània, en la qual es parlaria el lusità, una llengua indoeuropea, cèltica per a uns i no cèltica per a uns altres.

c. Un territori que comprèn l'Algarve portuguès amb certes incursions vers els cursos del Guadalquivir i del Guadiana, en el qual es parlaria una llengua que es coneix amb diferents noms segons els autors («sud-lusitana», «bàstulo-turdetana», «del sud-oest» o «tartèsica») i molt enigmàtica encara avui respecte a la seva filiació.

d. Una àrea lingüística corresponent al territori antic de l'Aquitània i la Bascònia, de la qual només conservem antropònims i teònims.

e. I, finalment, una extensa àrea costanera que es prolonga des de l'Erau francès fins a Andalusia, amb diferents graus de penetració cap a l'interior. Les inscripcions que documenten aquesta llengua apareixen majoritàriament escrites en signari ibèric, però també n'hi ha algunes d'escrites en una varietat d'aquest signari —que s'anomena sud-oriental—, en alfabet grec i en alfabet llatí. També des del primer moment es va constatar que aquesta llengua ibèrica no era una llengua de tipus indoeuropeu.

3. Així, doncs, malgrat la transcripció del signari, l'enigma de la llengua ibèrica roman viua i, fins i tot, es feia més sorprenent. Si l'ibèric no era una llengua indoeuropea, a quin tipus pertanyia? Amb quina o quines altres llengües estava emparentada? Els intents de resposta a aquestes qüestions han estat molts i variats, àdhuc pintorescs. Com és obvi, una de les candidates més serioses com a parent era la llengua basca, ella mateixa enigmàtica pel que fa als seus orígens. La teoria bascoibèrica va tenir molts defensors, i encara en té alguns. Però els esforços per a traduir l'ibèric mitjançant la comparació amb les paraules basques s'han revelat estèrils. Si hi existís cap relació, més o menys directa entre ambdues llengües, la desaparició de l'ibèric pels voltants del canvi d'era, la deficient documentació del basc fins al segle XIV, la seva dialectalització i altres molts factors de caire historicolingüístic no permeten una solució científica des d'una

perspectiva comparatística. Tampoc les temptatives d'aproximació a d'altres llengües han estat profitoses, com ara a les llengües semítiques, camítiques o fins i tot caucàsiques. En conseqüència, l'únic mètode vàlid és estudiar la llengua ibèrica des de dins de la pròpia llengua ibèrica, amb una pràctica d'anàlisi interna que, si bé no acostuma a donar resultats espectaculars, permet sens dubte fer camí amb unes relatives seguretats.

4. Quins són, des d'aquest punt de vista, els coneixements bàsics que tenim en aquest moment de la llengua ibèrica?

Si prenem en consideració per un moment el signari, podrem observar com, pel que fa a les vocals, el sistema sembla ser de cinc, sense cap possibilitat de distingir entre llargues i breus. Hi ha només una líquida. Més complex és el subsistema de les nasals, amb tres signes, dels quals dos equivalen a /m/ i a /n/; el tercer és més discutible: de vegades sembla comportar-se com una /m^b/, però no és descartable una equivalència amb el grup /na/. Les vibrants són dues, no sabem si amb oposició *fortis/lenis* o simple/doble. També és discutible el tipus d'oposició entre les dues sibilants. Pel que fa a les sèries d'oclusives, el signari no té capacitat de marcar una oposició sorda/sonora, però els escassos textos en alfabet grec fan servir kappa, gamma, delta i tau, de la qual cosa es dedueix que aquesta oposició existia, almenys pel que fa a les sèries velar i dental. En canvi, en aquests mateixos textos no apareix mai la pi, per la qual cosa s'ha preferit transcriure sempre els sil·labogrames labials amb la sonora. Naturalment, el fet que les oclusives es trobin sempre marcades en forma sil·làbica impedeix la notació de grups d'oclusiva més líquida o vibrant, i d'oclusiva en posició final de síl·laba, tot i que, un cop més gràcies als ploms en escriptura grega, sabem que aquests fenòmens existien en la llengua ibèrica.⁷

Així doncs, sembla que el signari, si fou pensat i dissenyat especialment per a l'ibèric, no s'adaptava de manera perfecta a les seves necessitats. Però com i quan va néixer aquest sistema i de quina manera es va difondre són encara alguns dels punts més debatuts entre els investigadors.⁸

7. Al plom d'Alcoi, per exemple, tenim paraules com *t ebindo gaibigait* que són exemple d'aquests fenòmens.

8. Entre altres treballs, *vid.* J. de Hoz: «Origine ed evoluzione delle scritture ispaniche», *AIWN* 5 (1983), pàgs. 27-61; *idem*, «El origen de las escrituras paleohispánicas quince años después», a F. Villar-J. d'Encarnação, eds., *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas*, Salamanca 1994, pàgs. 171-206; J.A. Correa, «El origen de la escritura paleohispánica», a J. González, ed.: *Estudios sobre Urso*, Sevilla 1989, pàgs. 281-302.

5. Podem ara fer un pas endavant. Si bé, com hem dit, el mètode recomanable per a encetar l'estudi dels textos ibèrics és el de l'anàlisi interna, és també veritat que alguns dels impulsos més notables a la investigació han arribat de documents externs. És el cas de la identificació dels noms de persona i del sistema antroponímic ibèric, que ha estat possible arran d'un text llatí. En efecte, l'any 1908 va ser trobada a Àscoli una inscripció sobre bronze datada l'any 89 aC.⁹ Es tractava de la concessió de ciutadania per part de Cneu Pompeu a una sèrie de soldats hispànics que havien lluitat sota les seves ordres. Gràcies a la llista d'aquests individus, es pogué constatar una sèrie de dades molt interessants:

a. En primer lloc, que la major part dels noms dels individus estava formada per dos elements, gairebé sempre bisil·làbics: *Sani-belser*, *Adin-gibas*.

b. Que cadascun d'aquests elements pot formar part de diferents noms: *Vmar-gibas*, *Vmar-beles*; *Adin-gibas*, *Luspan-gibas*.

c. Que almenys alguns d'aquests elements poden ser tant primer com segon element del compost: *Adin-gibas*, *Balci-adin*.

L'aplicació sistemàtica d'aquests principis a tot el *corpus* epigràfic ibèric va permetre l'establiment del sistema antroponímic, obra fonamentalment del professor alemany Jürgen Untermann.¹⁰ El mètode és de deducció en cadena: per exemple, conegut l'element *biur* que apareix a *sosin-biur*, el primer element *sosin* és present a *bel-sosin*, el primer element del qual reapareix a *atin-bels*, el primer element del qual és a *isker-atin* i així successivament. D'aquesta manera, Untermann va arribar a identificar un repertori de cent quaranta elements de composició, però en aquest moment ja en coneixem alguns més i és probable que el seu nombre pugui augmentar.

Com és natural, aquests avenços en la identificació del noms de persona han tingut com a conseqüència una notable millora en la nostra capacitat d'anàlisi dels textos. Així, per exemple, si ens trobem amb un plom¹¹ que diu:

baisenoska : o IIIIII

baisenos

baitesi : *uniltun*

9. CIL I² 709.

10. J. Untermann: «Repertorio antroponímico ibérico», *APL* 17 (1987), pàgs. 289-318 i *MLH* III § 6. i 7.

11. *MLH* III C.0.2.

estem en condicions de saber quins dels seus elements són antropònims i, inversament, quins altres no ho són pas. En aquest cas, es registren *baisenios* dos cops i *uniltun*; a més a més, *baisenios* està sufixat una vegada amb *-ka*, element que es documenta en diverses inscripcions acompanyant noms de persona, però també altres tipus de paraules.¹²

Val a dir, però, que el nostre coneixement dels procediments de composició antroponímica roman encara lluny de ser total. Entre altres aspectes, la recerca dels pròxims anys hauria de fer front a les següents qüestions:

a) Desconeixem encara quin és el valor d'algunes variacions en la forma sota la qual aquests elements es presenten. Per exemple, a *alo-tiker* el segon element apareix amb *í*, a *arí-tiker* ho fa amb *r*. Naturalment, en alguns casos es pot tractar de variacions de tipus dialectal, però en altres no es poden descartar raons morfològiques.

b) Tampoc tenim seguretat que la semblança fonètica entre alguns elements es degui a una relació entre ells o bé a una simple casualitat: és el cas, per exemple, de parelles com *kaltur/kaltun* o de seqüències com *iltir/iltul/iltun*.

c) Un tercer aspecte molt important és el d'esbrinar si aquests elements són, a més de formants antroponímics, paraules en elles mateixes i, si és així, com sembla possible, a quina categoria pertanyen. Per a aquest objectiu, sembla adient portar a terme una anàlisi acurada de la freqüència i els contextos d'aparició d'aquests elements, estudiant quins d'ells apareixen també de forma independent, quins poden ser primer element del compost, quins poden ser segon i quins poden ser indiferentment primer o segon. Aquests problemes pendents podrien contribuir a aclarir aspectes de la categoria gramatical i fins i tot de la tipologia lingüística que, de moment, ens són gairebé desconeguts.

d) D'altra banda, gràcies també al testimoni d'algunes inscripcions llatines, sabem alguna cosa dels noms de persona femenins. Alguns sembla que estan formats amb un element final *-eton*, com és el cas de *Bileseton*, *Sergeton*, però són més freqüents els que porten un final *-in* o *aunin*, com ara *Galduriaunin*, *Bastogaunin* o *Socediaunin*. En tot cas, hem d'assenyalar que no sempre un nom de dona pot distingir-se formalment d'un altre de masculí: així, no sabríem que *Vrchatetel* és un *cognomen* femení de no ser perquè acompanya un *nomen Calpurnia*. També en aquest aspecte caldrà aprofundir en el futur.

12. J. Velaza: *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*, Barcelona 1991, pàg. 83.

6. Sigui com sigui, hem d'insistir en la importància cabdal que l'onomàstica ha tingut en el desenvolupament dels estudis sobre la llengua ibèrica. Vegem ara alguns exemples d'anàlisi de textos en la mesura en què l'estat actual dels nostres coneixements ho permet.

Una inscripció d'Iglesuela del Cid, a la província de Terol, coneguda des del segle XVIII, ens transmet el següent text:¹³

ikonmkei-mi
iltubeles eban

S'hi poden identificar dos noms de persona, *ikonmkei* i *iltubeles*. El primer porta un sufix *-mi*, força conegut en altres inscripcions acompanyant antropònims. L'última paraula del text és *eban*, també molt recurrent en el lèxic ibèric.

Si procedim ara a recollir els casos en els quals tenim documentada la paraula *eban* sense cap dubte de tipus epigràfic, ens trobarem amb exemples com:

*baisetas-iltutas-eba[n-e] | n-mi*¹⁴
*aloriltu | n.belasbais | er-eban*¹⁵
*[-]skoneše[-] | [-]intanes[-] | ebanen*¹⁶
*balkeatin.isbeta | ftiker.ebanen*¹⁷

Observem aquestes seqüències. S'hi fa palès que la paraula *eban* —o la seva variant *ebanen*— segueixen regularment dos noms de persona. El mateix succeeix amb la paraula *teban*, la qual, en principi, podria ser una variant del mateix element:

*are.take | aiuni baiser | teban*¹⁸

13. MLH III E.8.1.

14. MLH III F.14.1.

15. MLH III D.10.1.

16. MLH III C.10.1.

17. MLH III F.11.3.

18. MLH III F:11.1.

Naturalment, el fet que *eban* i les seves variants apareguin sempre seguint dos noms de persona sembla una circumstància força temptadora per a extreure'n alguna conclusió. A aquestes inscripcions se n'ha d'afegir una altra, malauradament mutilada, on el text ibèric apareix escrit a sota d'un altre en llatí:¹⁹

[—M.F]ABIVS.M.L.ISIDORVS.COERAV[IT

[—]itoꝛ.tebanen.otar.koroto[—]

Hem de dir que els signes inicials del text ibèric són molt dubtosos. Untermann va llegir [*is*]itoꝛ, i va interpretar que es tractava de l'adaptació del nom *Isidorus* que apareix al text llatí. I, puix que l'acció que aquest personatge aconsegueix està definida com *coeravit*, l'estudiós alemany va proposar que l'equivalent d'aquest verb fos *tebanen*. D'aquesta manera, s'explicava l'aparició de dos noms de persona en totes les inscripcions anteriors. Tenint en compte que, almenys algunes, es podien interpretar com inscripcions funeràries, el primer antropònim seria el nom del mort i el segon el de la persona que hauria tingut cura de la seva sepultura.

Aquesta hipòtesi, que Untermann continua defensant,²⁰ no es trobava exempta d'alguns problemes. En primer lloc, com ja hem dit, la inscripció és incompleta, almenys en la seva part dreta. A més, el text ibèric presenta després de *tebanen* altres paraules que no semblen tenir correspondència en el text llatí. D'altra banda, és discutible la lectura [—]itoꝛi, tot i acceptant-la, pel que sabem per altres epígrafs, l'adaptació de noms estrangers a la llengua ibèrica es fa amb un final en -e i no en consonant, com és el cas del llatí *kornele*, el celta *likine* o el gal *asetile*.

A més d'això, pels voltants de l'any 1990, es va trobar a Civit (Santa Coloma de Queralt) una inscripció ibèrica que portava el següent text:²¹

tikirsikoꝛ

sakaꝛie

ban : erirtan

aꝛora : an-

konau[n]in

19. MLH III F.11.8.

20. J. Untermann: «Über den Umgang mit iberischen Bilinguen», *Festschrift für Eimar Seebold*, en premsa.

21. J. Velaza: «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (T)», *Pyrenae* 24 (1993), pàgs. 159-165.